

O revizuire a orașului interbelic: teme urbane la sociologia gustieni

Șerban Văetiși*

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca

Abstract: *The sociology of Gusti School was largely depicted as a rural sociology, approaching topics related to the social life and cultural traditions of the villages. This characterization is, surely, derived from the “monographic survey of the Romanian villages” project and from the monographic method in itself, designed to be applied primarily in rural areas. In this paper I attempt to highlight some topics that targeted different areas of research, particularly, researches that sought to examine specific urban aspects (such as urban migration, urban services, urban poverty, urban ethnicity, urban institutions etc.), that focused their investigation in cities, mainly Bucharest. The thesis of my paper is not to ‘prove’ that Gusti School approached ‘urban themes’ as well (for that matter, an aspect largely known to those familiar with the history of the School), but to consider these research topics together with some social characteristics of cities in interwar Romania. I refer to a series of articles published in Sociologie Românească between 1937 and 1939, and I attempt to analyze how some Gustian sociologists addressed different urban topics covering the problems of the city and the process of urbanization. The paper intends to find out: (a) what kind of socio-cultural realities and political-economic concerns these topics referred to, (b) how were they presented in this sociology journal and other publications of the interwar period, and subsequently, (c) what did these themes mean for these authors, for the Gusti School project and, generally, for the social-political discourses in that time.*

Keywords: Monographic school; urban topics; urban sociology; interwar Romanian city.

Cuvinte-cheie: Școala Monografică; teme urbane; sociologie urbană; orașul românesc interbelic.

Despre Școala Gusti este acreditată îndeosebi ideea că subiectele vehiculate de aceasta au fost teme ale societății și culturii „rurale” și că sociologia produsă de aceasta a fost sociologie rurală. La această caracterizare a contribuit, desigur, proiectul gustian, văzut, simplificat, ca un plan al „monografierii satelor românești” și metoda monografică, în sine, gândită a fi aplicată, preliminar, în zonele rurale. Dorim în prezentarea de față să scoatem în evidență câteva teme care, nu numai că nu au vizat ruralul (ca zone de cercetare), dar au căutat să analizeze aspecte *specific urbane* (precum migrație urbană, servicii urbane, procesele „îmburghezirii” sau ale „declinului urban” etc.) și să-și orienteze terenul cercetării în orașe, în principal orașul București, dar și altele, precum, notabil, orașul Botoșani.

Miza studiului nostru nu este aceea de a „demonstra” că Școala Gusti a abordat „și teme

urbane” (lucru, de altfel, afirmat programatic de articolele-manifest ale Școlii, și cunoscut de către cei familiarizați cu istoria Școlii), cât aceea de a lega cercetarea acestor teme de aspectele sociale ale orașelor românești din perioada interbelică. O serie întreagă de teme specifice orașului interbelic pot fi astfel, recitate, prin intermediul articolelor sociologilor gustieni, într-o încercare de reconstituire nu doar a istoriei sociale a orașului, ci și a modului în care sociologia gustiană aborda această problemă, într-un context de intense transformări și tensiuni la nivelul ideologiilor modernizării și al populației, instituțiilor, spațiilor și serviciilor urbane.

Ne vom referi la câteva articole apărute în *Sociologie românească* între anii 1937 și 1939 prin care vom analiza modul în care sunt prezentate de către diverși sociologi gustieni sau alți autori influențați de metodele Școlii (pre-

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Studii Europene, Str. Em. de Martonne nr. 1, 400090, Cluj-Napoca, România. E-mail: vaetisis@yahoo.com.

cum V. Oprescu-Spineni, Veturia Manuilă, Ștefan Popescu, Mihai Pop sau Victor Tufescu) teme ca: migrația urbană, muncitori și servicii urbane, mobilitate socială urbană, probleme urbane, etnicitate urbană, istorie și geografie urbană etc.

Studiul intenționează să aflu: (a) la ce realități socio-culturale și politico-economice se referă aceste teme, (b) cum sunt prezentate acestea în revista *Sociologie Românească* și în alte descrieri din epocă (alte studii sociale din acea perioadă) și (c) ce înseamnă aceste teme pentru acești autori, pentru discursul și proiectul Școlii și, în general, pentru discursurile social-politice și ale modernizării din acea perioadă. În acest sens, vom face trimiteri și la câteva articole apărute în aceeași perioadă în revistele: *Arhiva pentru Știința și Reforma Socială*, revistă la care au colaborat majoritatea sociologilor formați în cadrul Școlii, dar și alți autori; *Societatea de Mâine*, „revistă săptămânală pentru probleme sociale și economice”, în al cărui comitet de direcție se afla și Dimitrie Gusti, dar care nu era orientată neapărat spre studii sociologice, și cu atât mai puțin monografice; și *Enciclopedia României*, coordonată de Dimitrie Gusti și editată, în principal, de sociologii formați în spiritul metodologiei monografice (membri ai „nucleului dur” al Școlii, printre care se disting, cu contribuții mai numeroase, Anton Golopenția, Henri H. Stahl și Mircea Vulcănescu).

Dorim prin această abordare să reconstituim câteva aspecte sociale ale orașului românesc interbelic, așa cum au fost acestea cercetate și formulate ca teme și probleme de către sociologii gustieni și alți autori ai vremii, și avansate a fi abordate de către politicile sociale sau doar ca informări și dezbateri publice. În final, formulăm câteva interpretări privind modul în care aceste teme descriu orașul interbelic, astfel „revizitat”, respectiv modalitățile prin care aceste teme, ca „probleme” (așa cum, de altfel, acestea se formulează, preponderent, în aceste publicații), sunt integrate în proiectul gustian al „științei națiunii” și în programele de intervenție socială gândite de sociologia gustiană.

Scurtă introducere în orașul interbelic și problematica urbană a vremii

În studiul *Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie, 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului* (Golopenția și Georgescu, 1948) avem o radiografiere a situației populației României la acea dată (date demografice primare), dar și referiri la evoluția acestei populații de-a lungul perioadei interbelice. Dintr-o populație totală de 15.872.624 de locuitori, „un număr de 3.713.139 suflete sau o proporție de 23,4% locuiesc în cele 189 orașe și comune suburbane, iar restul de 12.159.485 locuitori, sau 76,6% trăiesc în cele aproape 6.400 comune rurale, în care sunt constituite cele 13.400 sate ale țării” (idem, 11). În cadrul județelor, proporția populației urbane variază în limite largi, „astfel, avem județul Olt, pe de o parte, cu numai 6,2% populație urbană și, pe de alta, la cealaltă extremitate, județul Ilfov cu 71,3% populație urbană, deci o proporție de 11,5 mai mare” (idem, 13). Acest dezechilibru se reflecta în faptul că unele județe erau semnificativ mai urbanizate, alături de Ilfov (de care aparținea capitala București), județele Covurlui, Brăila, Iași, Constanța, Cluj și Sibiu „adică tocmai județele cu o întindere nu prea mare sau cu o populație totală nu prea numeroasă, dar care posedă centre urbane importante din punct de vedere economic și social” (ibidem). Orașele cele mai populate în 1948 și evoluția numărului lor de locuitori începând cu 1930 sunt următoarele: București (de la 639.040 de locuitori în 1930, la 1.041.807 locuitori în 1948), Cluj (de la 100.844 la 117.915), Timișoara (de la 91.580 la 111.987), Ploiești (de la 79.149 la 95.632), Brăila (de la 68.347 la 95.514) (idem, 14). Majoritatea cunosc o evoluție pozitivă, chiar dacă unele cunosc un regres (notabil, Iașul), regres explicat parțial prin efectele războiului, dar și prin migrațiile interne interurbane dinspre zone mai sărace spre zone mai dezvoltate.

Vorbind despre procesul de urbanizare, infrastructura și instituțiile urbane, găsim în *Arhi-*

va pentru Știință și Reformă Socială încă de la începutul anilor '20 un interes explicit și câteva informații care pot reconstitui imaginea orașului interbelic. Astfel, deja în primele numere ale revistei, regăsim următoarele articole cu „teme urbane”: „Cum să privim chestiunea sistematizării Bucureștiului” (Sfințescu, 1919), „Organizația cooperăției orășenești în România” (Ghiulea, 1919), „Reforme muncitorești” (Gusti, 1919) sau „Cultura românească și minoritățile naționale din Transilvania” (Mateiu, 1919).

Aceste preocupări: (i) transformarea (dezvoltarea) orașului, (ii) organizarea vieții, activităților și muncii urbane și (ii) etnicitatea urbană și comunităților non-românești din orașe (împreună cu problema „culturii naționale” în contextul schimbărilor culturale și de populație ale orașelor, datorate migrațiilor sat-oraș, și alipirilor teritoriale de după 1918), vor constitui, de altfel, teme centrale, de-a lungul întregii perioade interbelice în scrierile autorilor din jurul acestor reviste.

Referindu-se la „Organizația socială a muncitorilor” (Strat, 1936) într-un articol din *Enciclopedia României*, alături de considerațiile asupra mișcării sindicale, autorul notează faptul că „oricare ar fi evoluția viitoare a societății românești, un lucru nu se poate nega, și anume că economia noastră națională pășind tot mai mult spre o intensă industrializare și urbanizare, contingentele muncitorești vor atinge proporții tot mai însemnate” (idem, 592). Acest tip de observații sunt interesante, însă nu doar de formarea unei populații specific urbane, ci și de necesitatea unor politici urbane (de dezvoltare și infrastructură a orașului, de politici sociale, de coagulare comunitară și sindicalizare) care să întâmpine această populație și activitățile sale în procesul de adaptare la viața urbană. În acest sens în *Enciclopedia* sunt prezentate în continuare câteva instituții tipic urbane („instituții publice de politică muncitorească”) care iau naștere sau se dezvoltă în această perioadă: căminele de ucenici, cursurile profesionale, centrele pentru organizarea timpului liber (biblioteci, teatru, cinematograful, săli de sport și stadioane) etc. Iată cum sunt descrise „căminele de ucenici”: „Re-

glementate întâia oară prin legea din 21 martie 1926, ele au menirea de a oferi tinerelor vârstare un mediu mai prielnic pentru educația profesională, cetățenească și națională. Întemeierea lor se datorește mai cu seamă necesității de a îndruma spre meserii pe fiii de țărani cari, din lipsă de mijloace, nu puteau veni la oraș, unde n-ar fi găsit nici un adăpost și nici un sprijin.” (Trancu-Iași și Constantinescu, 1936, 601). În ceea ce privește centrele pentru organizarea timpului liber, se observă faptul că „ele devin de o importanță tot mai mare, de când muncitorii se bucură efectiv de reducerea legală la 8 ore pe zi sau 48 pe săptămână a duratei muncii și de când criza a mai scurtat și din acest timp de lucru” (idem, 602).

Vorbind despre aspectele socio-culturale ale orașului, articolele din *Enciclopedia* încearcă să pună în legătură aspectele legate de migrația rural-urban, meserii, instituții etc. de trăsăturile în schimbare ale orașului, precum procesele specifice ale suburbanizării și problemele sociale (de la sărăcie și analfabetism, la alimentație și boli).

O preocupare recurentă a articolelor din epocă o constituie însă interesul autorilor pentru problema etnicității urbane și a orașului ca mediu dominat de culturi, comunități și instituții nonromânești. Relevant pentru această problematică este articolul apărut în revista *Societatea de Măine*, „Orașele Ardealului” (Bogdan-Duică, 1924). Prima parte, intitulată „Colonizarea orașelor”, începe cu observația că: „de la o vreme, românul începe a căuta mai cu zor orașul, a se așeza în el: ca slugă (meserie mai veche); ca ucenic cu perspective de meseriaș; ca student care alege locul unde va rămâna; ca funcționar chemat de stat și de întreprinderi particulare; ca soldat care se lipește de posibilități de viață și rămâne; ca tot ce în viața noastră are și curs orășenesc” (idem, 87) și continuă cu o sugestie privind „colonizarea românească a orașelor” (ibidem). Această colonizare este văzută, mai întâi, ca un proces asociat proceselor transformării urbane (suburbanizarea) și apoi ca o politică urbană națională (pe care statul trebuie să o aplice). Prima idee este exprimată metaforic prin imaginea intrării în oraș (și a viețuirii în acesta)

asemeni intrării într-o casă nouă și a formării unui cămin: „ca un fel de trecere dela [casa] de sat la cea de oraș, păstrând cât se poate din sat și adăugând cât trebuie din oraș; casă producătoare de *suburbii românești*” (ibidem, s.a.). Prin această metaforă este evidențiată și necesitatea păstrării unui specific românesc popular, dacă nu chiar a unor trăsături culturale rurale în oraș. Cea de-a doua idee este exprimată în partea a doua a articolului, „Din statistica orașelor ardelenene”, în contextul expunerii unor date cu privire la ponderea comunităților etnice din orașele ardelenesti (observație care conține asupra faptului că majoritatea acestor orașe sunt dominate de comunități etnice neromânești: maghiare, evreiești sau săsești). Metafora locuirii este aici articulată împreună cu necesitatea unor politici naționale pentru românizarea orașelor: „Este ori nu evident, că pentru ca să sosească Români în orașe, ei au nevoie de adăpost, de case, de locuri? Ei nu pot veni ca rândunicile, să-și facă cuib de paie, fulgi și noroiu; ci prin *colonizare organizată, prin protecție specială din partea statului, prin politică etnică conștientă*” (idem, 88, s.a.).

Aceste preocupări privind realitatea socială a orașului interbelic anunțate în revistele din anii '20 vor fi explorate în numerele revistei *Sociologie Românească* în forme care pot fi grupate în teme specifice, așa cum vom încerca să sugerăm.

Teme urbane în revista *Sociologie Românească*

Revista *Sociologie Românească* apare, în 1936, cu câteva articole dedicate fundamentării teoretice și metodologice a Școlii monografice gândite de Dimitrie Gusti. Se anunță explicit una dintre ideile proiectului gustian al „Științei Națiunii” (Gusti, 1936a, 1936b; apoi detaliat un an mai târziu în Gusti, 1937), de monografiere a tuturor unităților sociale (inclusiv a orașelor): „e vorba mai ales de monografiile sătești, fără să nesocotim însă nici monografiile regionale, nici monografiile industriale sau orășenești” (Gusti, 1936a, 7).

Marile monografii urbane (sau industriale) nu au mai fost realizate, în parte, și datorită

dezavuării treptate a modelului totalist al monografiei și orientării spre teme specifice. Astfel, o serie de articole și studii despre oraș, de ponderi și calibre diferite, și-au făcut prezența constant în numerele revistei, îndeosebi începând cu anul doi (1937), când redacția este preluată de Anton Golopenția. Dintre membrii centrali ai Școlii, acesta se pare că era cel mai interesat de teme urbane, lucru vădit atât prin articolele pe care le-a redactat pentru *Enciclopedia României*, unde putem afla, de pildă, o istorie urbanistică și socială a Bucureștiului până la începutul secolului XX (Golopenția, 1938), cât mai ales prin îndemnul adresat colaboratorilor la *Sociologie românească* de a trimite note, articole și studii despre realitatea urbană (aspect cunoscut mai detaliat după publicarea corespondenței sale). Astfel, de exemplu, în 1938, Anton Golopenția îi trimite lui C. Grofșorean o scrisoare cu rugămintea de a scrie despre orașele Caransebeș, Lugoj, Timișoara și centrele industriale de la Reșița sau Anina, orașe studiate de către acesta și colaboratorii săi în cadrul Institutului Social Banat-Crișana (apud Golopenția, 2012, 29).

Anton Golopenția este de altfel, în bună măsură, răspunzător și de orientarea revistei înspre forme variate (de la studii statistice la simple note care consemnează succint un fenomen social) și mai „relaxate” de abordare a realității sociologice, oricum diferite de modelul teoretico-metodologic impus inițial de Gusti (ibidem). Astfel, revista va cuprinde alături de articole propriu-zis sociologice, și o serie de însemnări și opinii exprimate de autori care nu provin neapărat din rândul sociologilor sau al Școlii monografice.

Anul 1937 poate fi considerat anul în care apar primele articole cu „teme urbane”, nu întâmplător, mai întâi, cu referire la *transformarea orașului*, cu schimbarea sa arhitectural-urbanistică și formarea „unei noi burghezii” (Pop, 1937), și la *relația dintre sat și oraș*, ca migrație sezonieră sau permanentă („mișcarea spre oraș”) (Berca, 1937; Oprescu-Spineni, 1937; Livezeanu, 1937).

În 1938 și 1939 se publică cele mai multe articole pe teme urbane. Anton Golopenția anunța,

de altfel, în scrisorile sale de la începutul anului 1938 că „la sfârșitul lui mai vom pune sub tipar un număr consacrat orașelor noastre, burgheziei și muncitorimii” (apud Golopenția, 2012, 29). Chiar dacă nu va exista un astfel de număr dedicat doar problemelor urbane, aceste teme se vor regăsi în articole din numerele apărute de-a lungul anilor 1938 și 1939: despre meserii și servicii urbane (Popescu, 1938; 1939), politici privind muncitorii urbani (Dogaru, 1938; 1939), probleme urbane, precum sănătate, locuire, sărăcie, șomaj (Manuilă, 1939), dar și etnicitatea urbană neromânească văzută, de asemenea, ca problemă (Ilea, 1939), culminând cu studiul cel mai apropiat de o monografie urbană (despre orașul Botoșani) (Tufescu, 1938).

La începutul anilor '40 revista încetează să mai aibă o apariție regulată de 12 numere pe an, iar temele urbane se răresc. Se revine la teme istorice sau teoretice generale despre oraș, precum cele care discută geneza orașelor (Țopa, 1943) sau chestionează diferența dintre sat și oraș (Iorga, 1943), respectiv la studii statistice generale care privesc fenomenul urban în contextul unor fenomene mai largi, precum migrațiile interne (Measnicov, 1942).

Migrația sat-oraș

Articolul „Emigrarea la oraș a locuitorilor din Spineni-Olt” (Oprescu-Spineni, 1937) ilustrează una dintre problematicile-cheie ale descrierii și analizei urbanului: orașul ca pol al atracției migrațiilor sezoniere sau permanente de la sate, descris din perspectiva vieții grele a acestor migranți, mânați de câștiguri materiale, dar afectați în cele din urmă de unele „pierderi” (demnitate, cultură sătească, sănătate etc.).

În articol este descris fenomenul acestei migrații, mai întâi, cu avansarea unor cauze: „nefiind satisfăcuți de producțiunea solului... își caută alte îndeletniciri din care să scoată banul” (idem, 184). Sunt prezentate apoi câteva meserii pe care acești migranți le pot avea în București și modalitatea predilectă de angajare: „ocupațiunea acestora la București, este în mare parte lucrul la grădini și parcuri, unde toți sunt anga-

jați cu luna” (ibidem); împreună cu o referință la procesul incipient al suburbanizării prin stabilirea acestei populații rurale în orașul-capitală: „nu sunt rare nici cazurile când săteni plecați de acasă pentru câteva luni, au găsit servicii (cei cu școala primară) la S.T.B. [Societatea de Tramvaie București] sau în poliție și s-au stabilit astfel în București, aducând de acasă femeia și copii, înmulțind astfel populația suburanelor Capitalei” (ibidem).

Articolul este critic prin modul în care chestionează opțiunea celor care aleg să migreze la oraș și exprimă această poziționare printr-o triplă critică formulată ca *problematică*: problema morală („este momentul să ne întrebăm: acest fel de a câștiga banul, este el demn de încurajat pentru sătean?”, ibidem), problema medicală („în comuna Spineni sunt peste 50 de cazuri de sifilis... de unde a venit contagiunea?... din mahalalele Bucureștiului”, ibidem) și problema culturală („cei mai mulți se îmbracă nemțește, uitând frumoasele porturi naționale și ironizînd pe cei care le mai iubesc”, idem, 183). În final autorul concludă asupra „nenorocirii” aduse de experiența orașului: „sătenii ce se reîntorc în comună din peregrinările lor, aduc pe lângă bani și multe nenorociri printre care, în afară de boală se poate număra și o nouă mentalitate despre obiceiuri, îmbrăcămintă etc.” (idem, 184).

În același an, după alte două numere, *Sociologie Românească* mai publică un articol despre migrația rural-urban, intitulat „Mișcarea spre oraș a locuitorilor din Arcani-Gorj”, de data aceasta ca un *studiu de caz*, sub forma unui document monografic, incluzând istorii de viață și mărturisiri despre experiențele avute în diverse orașe (București, Târgu Jiu, Craiova, Bacău etc.) de sătenii din Arcani (Berca, 1937). Tonul acestui articol este mai neutru; autorul încearcă să înțeleagă motivațiile sătenilor și nu îi condamnă pentru opțiunea lor, după cum nu discută nici avantajele sau dezavantajele acestor migrații pentru săteni sau pentru cultura rurală. Sunt evidențiate motivațiile bănești și educaționale ale migrației și stabilirii la oraș, dar și problemele familiale de care unii săteni căutau să scape mergând la oraș. Mai întâi sunt detali-

ate contextele și etapele proceselor de emigrare din satul Arcani: „După războiu, deschizându-se fabrici mari în *regiunea petroliferă*, de pe valea Prahovei, avem de-a face cu prima serie de locuitori plecați în serviciu. A doua serie o formează anii 1928 și următorii, când fabricile închizându-se, locuitorii se orientară către alte servicii, în special acela de *hamal* în gara de Nord din București... Și, în sfârșit, a treia serie o formează *puii de olteni*, care vrăjiți de mirajul banului din București, și-au luat cobilița la spate, spre a merge la Nenea, la București, sau a intra chelner la restaurante” (idem, 467, s.a.).

În cele două articole care discută problema migrației rural-urban, deși interesul autorilor diferă (dimprenună cu metodologia și modul de expunere a temei), apare și aspectul activităților și locurilor de muncă pe care acești migranți rurali le desfășoară (le obțin) în oraș. Cu aceasta se deschide o nouă temă, cea a activităților economice, a serviciilor și a muncii în oraș.

Munci necalificate, servicii urbane și muncitori urbani

Ilustrative pentru aceste teme sunt articolele: „Zidarii teleormăneni în București” (Popescu, 1938), „Măturătorii capitalei” (Popescu, 1939), respectiv „Preocuparea de soarta muncitorilor” (Dogaru, 1938) și „Tot despre preocupările privitoare la muncitori” (Dogaru, 1939).

Primul articol al lui Ștefan Popescu, un reportaj etnografic, plasează lumea orașului interbelic „în toiul construcțiilor” când „se caută oameni [...] la săpat, la vânturat nisipul, la stinsul varului, la dusul găleților, la cărămidă [...] și atâtea altele care nu cer o pregătire specială” (Popescu, 1938, 128). Cei angajați își aduc rude sau cunoștințe, nu numai din comuna lor, ci și din comune învecinate din județul Teleorman. Toți își spun „zidari”, deși nu toți lucrează propriu-zis la construcții, și chiar și după ce își găsesc de lucru în alte domenii. Sunt prezentate câteva „cazuri”. Grigore este cărauș care, asemenea altor cărauși „duce pământ din săpături la maidan, în fundul Vitanului, ori în bariera Vergului” (idem, 531), câte 8-10 căruțe pe zi. Când luca

la construcția blocului Berindey și-a adus și fiul, Mitru, de 13 ani, să-l ajute. Acesta știa să scrie și să socotească și a fost pus „de vătaf, să însemne pe răboj de câte ori ieșea fiecare căruțaș” (idem, 529). Peste un an Grigore era angajat de acum la un antreprenor italian, tot în construcții, pentru că cei de la bloc erau răi de plată, în schimb la italian „repausul e repaus și plata plată” (idem, 530). Alți „zidari teleormăneni” sunt: Gheorghe, rămas după armată în București, după ce a cunoscut o fată de aici, este socotit de către ceilalți *orășan* și om avut; Marin, angajat în armată, detașat de la Brăila la penitenciarul din București, unde a învățat dulgherie, după ce a fost destituit din armată a rămas dulgher; Ioniță și Ilie au lucrat și ei la italian (sezonier); Matei a lucrat 3 luni la calea ferată („mai plătit, mai neplătit”) și la o cârciumă și apoi tot la italian. Când italianul a construit casa unui frizer acestuia îi trebuiau ucenici și Matei i-a trimis nepoții – au stat câteva luni dar au fost prinși furând – au fost dați afară de la frizerie dar au rămas în București căutând de lucru. Mai aflăm cât câștigă fiecare (Grigore îi arată etnografului un carnet cu cheltuieli) și că întrețin legătura cu comuna, unde se întorc periodic și se arată mândri că sunt orășeni (idem, 530).

Un alt articol, „Măturătorii capitalei” (Popescu, 1939), descrie nu numai muncile desfășurate de acești angajați (ca munci necalificate, nu neapărat sezoniere), ci ilustrează un tip de *servicii tipic urbane*, în acest caz serviciile de salubritate. Acestea sunt preponderent desfășurate, de asemenea, de migranți din zonele rurale. Modalitățile prin care aceștia ajung să lucreze la oraș, în Capitală, sunt similare cu cele descrise în cazul zidarilor: relații de rudenie, de nașie și foarte adesea prin relații parentale. Gheorghe, venit din Valea Ungureni, județul Olt, ajuns măturător în Capitală și-a adus după un an fiica, în vârstă de 16 ani. „Atunci, moș Gheorghe a avut recomandări bune de la alt Gheorghe, chioșcar cu fructe, și a băgat fata la stăpân la un meseriaș-patron” (idem, 85). Deși mama sa ar fi vrut să rămână în gospodăria rurală, tatăl a insistat să vină la oraș „să câștige bani”. Măturătorii provin din diferite județe din Muntenia și Ardeal:

din Olt, Gorj (doi), Ialomița, Sălaj (trei) și Bihor. Lucrează ca măturători de 5 luni, de 8 luni sau de 1 an, dar există și unul care lucrează de mai mult timp. Motivațiile invocate: să câștige, să găsească de lucru, pentru că nu au pământ. Sunt tineri sau mai în vârstă, unii veniți cu familia, alții singuri. Mulți stau în cazarmă, în regim de internat cu reguli stricte, aproape militarești, motiv pentru care unii preferă să stea „la odae”, deși este mai scump. Măturătorii din Ardeal se întâlnesc din când în când cu alți muncitori ardeleni veniți și ei să lucreze la București, momente în care își mai amintesc de viața satului rămasă în urmă. În schimb, celor din Oltenia sau din Bărăgan le este mai ușor să se întoarcă periodic în satele de unde provin, în special cu ocazia unor evenimente familiale: „E la noi unu din Copăcioasa, Alexandru Popescu. A venit de mult la București și pe unde a intrat el, ce-a făcut... A intrat la U.C.B. [Uzinele Comunale București]. Acum e la mașinile care scot canalul cu pompa. E șef, are vreo 5-6.000 de lei pe lună. Și-a cumpărat pământ în Dămăroaia, și-a făcut casă. Și-a adus mai încoace, nu prea de curând, nevastă și copii. Mai venea în Copăcioasa când era vreo nepoată să se mărite, venea la nuntă. Încolo, când U.C.B.-ul avea nevoie de oameni, el iar s-a repezit și ne-a chemat să muncim. Atunci am venit și eu” (idem, 87), prezintă un măturător situația unui consătean care „a reușit” în viața la oraș.

În același articol găsim perspectiva unui alt măturător, ardelean, asupra activităților și muncilor urbane: „Eștia (oamenii care stau la mese la Cafeneaua Royal) cu ce se hrănesc, de unde bănet, ca să fie atâta hodină?! Întreb și eu. Nu e curat [...]. La telefoane văd că muncește lumea într-un fel. Chelnerii muncesc și ei în altfel. Domnul sergent e toată ziua acolo, muncește și el. Șoferii pe mașini, fac și ei ceva. Înțeleg, fiecare la locul lui, cu osteneala lui. Înțeleg. Dar eștia?...” (idem, 87).

Alte articole, precum cele ale lui Dumitru Dogaru, nu sunt de factură etnografică, ci au ca intenție prezentarea unor legi, politici și programe sociale destinate muncitorilor (mai vechi sau mai noi) urbani. În acest sens, autorul propune, în primul său articol, o necesară tipologie a

muncitorilor: „Prima categorie, o formează acei care sunt *orășeni*, sau care, deși veniți din sate au tendința de a se fixa definitiv în orașe [...]. A doua categorie o formează muncitorii veniți *temporar* din sate, cu intenția de a se reîntoarce acolo, după ce își vor completa isvoarele lor de venituri. Vieța acestora e mult mai rea în orașe. Nici locuințe, nici alimentație cum trebuie. Mulți dintre ei se întorc în sate cu sănătatea, trupeză și morală, șubrezită [...]. O a treia categorie de muncitori, este aceea a *muncitorilor agricoli*, cea mai năpăstuită” (Dogaru, 1938, 394, s.a.).

Această tipologie este făcută nu doar din rațiuni științifice, ci și pragmatice, după cum înțelegem dintr-un comentariu al autorului. Astfel, prezentând programul „Muncă și voie bună”, inițiat de Ministerul Muncii, cu scopul „câștigării sufletești a muncitorilor... prin excursii, serbări, teatru, cinema, biblioteci, sport etc.” (idem, 392), autorul notează faptul că „pentru a reuși acest program, Ministerul Muncii va trebui să distingă mai multe categorii de muncitori ale căror interese nu sunt identice” (idem, 393). Astfel, se sugerează faptul că programele și facilitățile sociale dedicate muncitorilor (activități culturale, cămine, cantine) nu au doar o componentă legislativ-politică, ci și o realitate socială, urbană, care trebuie descrisă și înțeleasă. În cele din urmă, problemele sociale cu care se confruntă muncitorii constituie o problemă națională: „Încadrarea acestora în orașe este un proces social de mare importanță și cu multiple aspecte. Reușita încadrării lor n-ar însemna numai un fapt la care au dreptul, ca oameni, ci ar fi și un proces de umplere a unui gol de toți simțit în structura noastră socială. Oare n-ar putea fi acești muncitori stabiliți la orașe, primele elemente care ar urma să constituie formarea clasei de mijloc ce ne lipsește azi și ale cărei funcțiuni le îndeplinesc străinii?” (idem, 394).

Sănătate, locuire și sărăcie în oraș

Aceste teme sunt atinse de articolul din 1937 despre „Starea fizică și alimentația școlărilor din România” (Cressin, 1937), și îndeosebi de studiul, din 1939, „Pauperismul și criza familială

într-un cartier mărginaș al Bucureștilor (Tei)” (Manuilă, 1939).

În primul articol se utilizează o nouă tipologizare, de data aceasta aplicată copiilor și având în vedere starea lor fizică și de sănătate. Categoriile propuse sunt: robuști, potriviți și șubrezi. Autorul comentează două studii de „statistică sanitară școlară” (unul efectuat în București, iar celălalt în Bucovina) pe care le coroborează cu o cercetare proprie asupra elevilor din școlile secundare din București. Din prima cercetare, asupra elevilor bucureșteni, autorul face constatarea că 29,7% dintre acești copii mănâncă doar odată sau de două ori pe zi, iar 11,4% nu mănâncă deloc dimineața (idem, 214). Autorul conchide că numărul școlarilor șubrezi predomină în mediul urban. Aceștia ajung la 47,3%, în timp ce în mediul rural nu ating nici 39,3%, „ceea ce constituie un procent foarte ridicat de copii șubrezi prezentând un teren favorabil pentru diverse boli *epidemice* și contagioase; și mai ales pentru tuberculoză” (idem, 213, s.a.).

Problema sănătății populației constituie, de altfel, o temă recurentă în multe articole din epocă. Aceasta era văzută ca fiind agravată de viața la oraș, nu doar ca efect al sărăciei/pauperizării urbane, ci și datorită stilului de viață urban și aspectelor „morale” ale orașului. În ciuda prezenței unor institute medicale (spitale, dispensare) mai bine dotate (și în număr mai mare) la oraș și a prezenței unor servicii de asistență socială mai active, orașul rămâne, în perioada interbelică, puternic afectat de probleme de sănătate. În final, autorul recomandă și comentează următoarele: „Nu trebuie să avem grije numai de zidurile școlilor, trebuie să avem grije și de materialul uman, de școlari [...]. Putem ridica robustitatea copiilor noștri de școală prin grija [...] școlii asupra hranei și a condițiilor de viață ale elevilor. Școala trebuie să rezolve toate aceste chestiuni prin îndrumarea și concursul Statului, care are o obligație sfântă să vegheze asupra dezvoltării normale a tinerețului, dacă nu dorește ca acest tineret jumătate flămând și crescut în condițiuni de viață mizeră să alunece pe panta degenerării” (idem, 215).

Cel de-al doilea articol este bazat pe o cercetare motivată și descrisă astfel: „Pentru a ne putea da seama în ce măsură influențează criza economică familiile noastre muncitoare, am întreprins un studiu a 765 familii atinse în mod grav de pauperism, familii cari s-au declarat incapabile să lupte mai departe singure pentru existența lor, fiind nevoite să apeleze la ajutorul asistenței sociale” (Manuilă, 1939, 171).

Autoarea este interesată de aspectele sanitare, psihice, morale și sociale ale acestor oameni. În ceea ce privește situația sanitară sunt studiate două aspecte: salubritatea locuințelor și buna stare fizică a membrilor familiei. Iată cum descrie autoarea primul aspect: „Întreaga populație cercetată, în număr de 2.782 persoane, locuiește în 805 camere, dintre care 436 au fost găsite nesalubre. Am considerat ca nesalubre camerele de un cubaj mic, mai mic decât 2x3 m, camerele igrasioase, fără ventilație suficientă, fără soare sau fără lumină. Aceste camere sunt un permanent atentat la sănătatea oamenilor care le locuiesc. Nu trebuie să ne închipuim că încăperile cari au fost clasificate ca salubre, ar fi spațioase, luminoase și bine mobilate. Sunt simple încăperi locuibile, fără pericol sanitar iminent. În cele 722 locuințe cercetate, s-au găsit 478 bolnavi adulți, 502 copii anemici și 210 copii bolnavi. Deci 43% din populația ce locuiește în aceste încăperi prezintă o gravă problemă sanitară” (ibidem).

Problemele sociale, precum sărăcia, sunt puse în legătură cu formarea acestor zone urbane paupere, cu criza economică, dar și cu ceea ce autoarea numește „criza familiei”. „Criza economică însă a inversat rolurile în mod uimitor. Găsim bărbați cari vin să trăiască în concubinaj cu femei cari au un venit stabil, chirie, leafă lunară sau o profesiune ce aduce un câștig bun. Acestea sunt cazurile când femeea refuză să se căsătorească cu el, fiindcă nu vrea să-l întrețină toată viața ei [...]. Mai trist este că instituția concubinajului creiază femeilor o situație incomparabil mai grea și mai defavorabilă decât bărbaților pentru următoarele motive: ca regulă generală, întotdeauna bărbatul părăsește familia [...]; concubinii își terorizează mereu femeile cu pără-

sirea, exploatându-le într-un mod neuman [...]; femeile sunt părăsite în mod definitiv, de obicei, la o vârstă mai înaintată, când capacitatea lor de muncă este redusă. Atunci sunt lăsate fără sprijin, adesea cu copii și cu boli venerice. Legea noastră nu le ocrotește, iar asistența poate face prea puțin pentru ele. Femeile părăsite, lăsate cu mai mulți copii, nu pot face față situației în mod satisfăcător, fiindcă nu pot câștiga suficient pentru întreținerea lor, iar pe de altă parte, ele fiind duse la lucru, n-are cine să îngrijească copiii acasă și să le facă educația. Copiii stau singuri, umblă toată ziua pe stradă, se alimentează insuficient și dacă nu au ce mânca, cerșesc sau fură unde pot” (idem, 175).

Pasaajul de mai sus descrie o problemă socială complexă care intersectează aspecte de gen cu aspecte legale și de protecție socială, probleme morale, economice, de sănătate cu explicarea unor decizii și efecte ale unor comportamente sociale, totul pe fondul urbanizării și al creării unor cartiere muncitorești în orașul în dezvoltare.

Etnicitate urbană, orașul în schimbare

Orașul în schimbare apare ca un aspect constant al scrierilor în perioada interbelică. Autorii sunt atenți și sensibili la aspecte precum dezvoltarea urbană, problemele sociale pe care migrația la orașe le generează, respectiv modul în care orașul în sine este perceput și poate fi caracterizat.

„Orașul neromânesc” constituie o preocupare tematică la majoritatea autorilor, ilustrând o realitate socială de care autorii erau conștienți și simțeau nevoia să o invoce (respectiv să aducă propuneri pentru a o corecta când o percepeau ca o „problemă”), chiar dacă aceasta nu constituie tema centrală a articolelor. După cum am văzut, Dogaru (1938), discutând despre problemele muncitorilor, observă că politicile sociale ar trebui dublate de o politică națională, care să permită creșterea numărului acestora în orașe, ca politică de infuziune etnică cu populație românească care să echilibreze predominanța etnică

neromânească în sectoare industriale sau economice și, în cele din urmă, ca și constituire a unei clase de mijloc urbane românești. În această viziune schimbarea sau dezvoltarea urbană, ar trebui să aducă cu sine și modificarea sau răsturnarea proporției etnice în cadrul „orașelor neromânești”.

Articolul lui Vasile Ilea despre Orașul Sighet ilustrează foarte bine această perspectivă. Articolul începe cu o chestiune de imagine: „Capitala Maramureșului nu se bucură de o reputație prea strălucită în opinia publică a țării. Pentru unii e orașul jidovit, fără vreo importanță în marea comunitate românească, pentru alții e țara renegaților, cimitirul atâtor familii românești denaționalizate” (Ilea, 1939, 48). Este prezentat un istoric al orașului, cu familiile nobiliare („nobili români nu aveau nimic din îngâmfarea conților și baronilor de mai târziu”), maghiarizarea familiilor românești, și câteva alte „nenoriciri” care s-au abătut asupra orașului, precum invazia tătarilor de la 1717, ciuma din 1742 sau foametea din 1786. Dintre evenimentele mai importante: vizita împăratului Iosif II, înființarea unei societăți de binefacere, a unei cantine, a unei grădinițe de copii. Sunt făcute apoi, câteva referiri la istoria urbanistică, economică, culturală și administrativă a Sighetului. „La miazăzi sunt clădiri particulare cu magazine și ateliere, la mijloc fiind Hotelul Coroana. La răsărit e impozanta clădire «Reduta», proprietatea primăriei. În această clădire, în urma transformărilor ce se execută, va fi sala teatrului orașenesc, care va înlocui vechiul teatru de lemn, care nu mai corespundea cerințelor culturale ale unui oraș de aproape 30.000 locuitori [...]. Cotind spre stânga, dăm nu departe de clădirea școlii normale, azi desființată, după un trecut vrednic de remarcat. Această școală fu înființată prin 1862 de Asociația pentru cultura poporului român din Maramureș, fiind prima și unica «preparandie» românească, neatașată episcopiiilor, deci cu atât mai greu de susținut [...]. Mai departe urmează Spitalul de stat și spitalul de alienați așezate în mijloc de parcuri bătrâne. Dela Prefectură spre dreapta e clădirea veche a serviciilor silvice, reduse ca însemnătate față de ceea ce era în trecut. Sighetul, în era maghiară

era un centru silvic de cea mai mare importanță, această însemnatate păstrând-o și îndată după Unire. Din regiunea silvică însă n-a mai rămas azi, decât două ocoale. Clădirea a fost cedată recent Episcopiei ortodoxe” (idem, 52-53).

Abordarea monografică continuă prin prezentarea instituțiilor culturale, cu anul înființării lor: „Cinematograful (1928), Gazeta Astra (1927-28), Cazinoul și biblioteca (1929), Corul și orchestra (1930), Școala țărănească (1931), reorganizarea muzeului (1932)” (idem, 53). Aceste instituții sunt puse în legătură cu renașterea culturii românești în Sighet, „continuând să emită puternice raze de lumină românească în toate direcțiile” (ibidem).

Datele demografice ale orașului sunt prezentate după limba maternă și religie. La 1930, în Sighet, 9.539 de persoane recunoșteau ca limbă maternă limba idiș, 7.565 româna, 7.010 maghiara, 710 o limbă slavă și 199 germana. După religie, 10.154 se declarau mozaici, 8.802 greco-catolici, 3.479 romano-catolici, 1.648 reformați și 944 ortodocși (idem, 54). Din punct de vedere economic și cultural, „evreimea formează majoritatea relativă a populației și se compune din comercianți, meseriași, muncitori de o parte, din intelectuali de altă parte. Solidaritatea națională a evreilor e mai mult pasivă, de apărare și ea mai suferă și de faptul, că o bună parte, aproape toți intelectualii aparțin bisericii neologe, față de poporul de rând bigot și ortodox [...]. Față de numărul mare al evreilor, instituțiile lor de cultură se mărginesc la școli primare, reuniuni de binefacere și o societate sportivă [...]. Maghiarii sunt puțini la număr, dar au avantajul că nu prezintă prea mari diferențieri de clasă și cultură. Sunt în majoritate comercianți și industriași serioși, mulți de origine streină, armeni, polonezi, germani, slovaci, pripășiți pe aici în cursul veacurilor și maghiarizați, apoi sunt mulți intelectuali de aceeași compoziție etnică ca și clasa de mijloc de care nu se deosebesc decât foarte puțin. Solidaritatea lor națională activă, asigură și azi un fel de supremație culturală maghiară” (idem, 55-56).

„Sighetul românesc” este prezentat ca fiind format din „țărani veniți ca grădinari, servitori,

lucrători [care] au ajuns să-și cumpere câte un petec de pământ [...]. Copiii lor umblă la școală și mulți dintre ei vor ajunge să îngroașe rândurile clasei mijlocii și superioare. Și mai important e progresul economic la clasa cultă românească. Funcționarii superiori și liber profesioniștii și-au cumpărat și construit case, și-au cumpărat livezi de pomi și au ajuns să conteze ca proprietari. Advocați, medici, profesori, ingineri, funcționari administrativi, s-au legat astfel prin interesele lor de interesele orașului la al cărui progres contribuie” (idem, 56).

Ajungând la perioada contemporană scrierii articolului, autorul prezintă câteva lucrări urbanistice recente și de înfrumusețare a orașului (idem, 58) de care, în cele din urmă, beneficiază o populație multietnică, care nu este prezentată neapărat conflictual. Astfel, deși limbajul autorului prezintă accente xenofobe, articolul rămâne descriptiv. Vasile Ilea nu propune o politică de românizare (precum un articol anterior, v. *supra*, Bogdan-Duică), ci privește eferescența instituțional-culturală românească din Sighetul timpului său (migrație românească, construcția de așezăminte culturale românești, împrumutări către biserici românești, achiziționări de proprietăți de către români etc.) pe care o vede ca o evoluție firească a perioadei de după Unire.

Într-un alt articol, intitulat „Semnele formării unei noi burghezii bucureștene”, Mihai Pop are o perspectivă diferită față de tema etnicității urbane. Principial, autorul laudă faptul că la București sosesc întreprinzători din rândul comunităților etnice neromânești din Ardeal, care îi conferă Capitalei un aer central-european, diferit de atmosfera orientală anterioară. Articolul debutează prin câteva comentarii privind aspectul arhitectural-urbanistic, în transformare, al Bucureștiului interbelic, pe care îl pune în legătură cu schimbarea socială și etnică: „Schimbând stilul românesc pentru stilul linear modern, casele cu grădiniță și străzile cu piațete și ronduri care dădeau orașului aspect sătesc și aminteau crucile ulițelor, pe Blockhaus-uri și pe bulevarde cu square-uri, Bucureștii trebuiau să-și fi schimbat și structura socială” (Pop, 1937, 27).

„Acum zece ani încă, unul din aspectele ca-

racteristice ale Bucureștilor îl formau lăptăriile, birturile economice, simigeriile și plăcintăriile. Astăzi, cel puțin la centru, ele au dispărut cu totul [...]. Mica burghezie a lăptăriilor, simigeriilor și plăcintăriilor era levantină, greacă, macedoneană sau bulgară; burghezia pe care o încetățenesc sucursalele Ehrmann, Rachus și Podsudek este central europeană, săsească, cehă sau maghiară, venită din Ardeal și Bucovina” (ibidem).

Concluziile articolului nu trimit doar la faptul că aspectul micii burghezii bucureștene s-a schimbat, ci, mai ales (și, oarecum, aparte de perspectiva celorlalte articole), la faptul că elementul etnic străin constituie un aspect pozitiv în oraș. Minoritățile urbane nu sunt explicate prin conjuncturi istorice din trecut, ci le sunt văzute un viitor și chiar un rol în dezvoltarea și modernizarea urbană.

Mai mult, autorul pare să sugereze importanța unui proces diferit celui avansat în legătură cu politicile care vedeau în țărănul român emigrant la oraș viitoarea clasă de mijloc a capitalei: „Transformarea Bucureștilor din capitală numai a Vechiului Regat, în capitală a unui stat, care cuprinde și ținuturile românești foste sub stăpânire străină, începe să devie vizibilă. Burghezia în măsură considerabilă minoritară, a orașelor din ținuturile alipite își cucerește locul în capitala țării” (idem, 28).

Monografia orașului: istorie urbană, urbanism, oraș în declin

Dintre toate articolele cu teme urbane, „Un oraș în declin: Botoșani” (Tufescu, 1938) este, probabil, cel mai aproape de un studiu monografic și, în mod cert, cel mai sugestiv pentru exemplificarea problematicii urbane. Pe parcursul a 50 de pagini articolul expune cadrele geografice și istorice, manifestările economice și administrative și câteva procese și tendințe sociale. Istoria urbană, vechea importanță a orașului în rutele comerciale, populația, cu componentele sale etnice, aspectele dezvoltării și culturii urbane, ilustrate cu hărți și fotografii, sunt elementele prin care articolul reușește să furnizeze o imagine comprehensivă a orașului Botoșani. În secțiu-

nea finală autorul tematizează ceea ce consideră relevant pentru oraș la finele anilor '30: faptul că își pierde din importanța economică și strălucirea de odinioară, intrând într-un declin ale cărui cauze sunt formulate și analizate.

Avem și în cazul Botoșaniului de-a face cu un „oraș neromânesc”. „La 1899 elementul predominant în Botoșani era populația evrească (51,7%), întrecând populația românească cu cca 8%” (idem, 484), situație care a continuat și s-a accentuat, atâta timp cât „populația românească e în continuă descreștere [...] în timp ce evreii constituiesc majoritatea orașului [66%, estimat la 1930], fiind într-o continuă înmulțire” (idem, 488). Alte comunități etnice, precum armenii, sunt și acestea în pierdere de populație.

Sunt prezentate, într-o expunere istorică, structura socială și ocupațiile botoșănenilor și formarea principalelor instituții și spații ale orașului (moșii, târguri, biserici, ulițe, prăvălii, cartiere, pârau, abator, teatru, vii, grădini, cazărmi, spitale, cimitire...):

„Partea centrală, sau *Târgul vechi*, era aceea dinprejurul vechei pieți carele dintru început au fost menită pentru adunarea oamenilor ce se strâneau la zi de târg, ținându-și vitele ce aveau de vânzare pe acel loc... și care trebuie să fi fost vechea *răscruce*, care-a dat naștere târgului. Se pomenesc în cartierul acesta: ulița târgului vechi, ulița băcăliilor, ulița căsăpiei, ulița cea mare, ș.a... Partea de jos a cartierului acesta se numea *Târgul de Jos* și pentru că pe acolo erau vechile dughene de făină – în făină fiind din vechi timpuri renumit orașul – partea aceea se mai numea și *Târgul Făinei*, care se cobora până spre Halele actuale și Biserica Sf. Gheorghe [...] *Târgul nou* e cartierul din preajma oborului de astăzi, dar întinzându-se până pela biserica Lipovenescă și spre Duminica mare [...]. O altă mahala e *Mahalaua Armenilor*, în preajma celor două biserici armenesti, dar întinzându-se până la podul de piatră [...] Era cartierul negustorilor bogați, cu case arătoase, deși lipsit de dughene. [...] Aceasta era numai o parte a orașului cea mai însemnată, care se întindea până la pâraul Cacaina. Acest pârau, astăzi canalizat și acoperit, începea de pe la Teatrul Eminescu, ținea cam prin lungul

străzii Lascăr Catargiu, pe la «Pod-de-Piatră» și în lungul străzii Abatorul Vechi. Valea Cacainei, plină de gunoae și murdării, neacoperită cu case până prin preajma lui 1800, era o fâșie nelocuită, care despărțea orașul în două. [...] Astăzi orașul este înconjurat de o bordură de vii, grădini, cazărmi, spitale, cimitire, care constituie o zonă de răsfirare, prin care se pregătește întinderea mai departe a orașului, cu tendința de a încorpora și unele sătisoare apropiate” (idem, 488-490, 493, s.a.).

Această dezvoltare spațială, marcată de prezența unor elemente reprezentative, de identificare și memorie colectivă, se articulează împreună cu o serie de „preocupări urbanistice”, care la începutul secolului fac din Botoșani un oraș modern. Sunt invocate lucrări de infrastructură, de regenerare și de dotare cu elemente urbane moderne (asfaltare, canalizare, iluminat stradal, edificii publice, instituții culturale). „Epoca însă, în care târgul se modernizează cu totul, căpătându-și aspectul acela îngrijit, estetic și apreciat ca unul dintre cele mai frumoase orașe ale țării vechi, a fost între 1900 și 1914. În acești paisprezece ani se pavară cu piatră cubică numeroase străzi, se asfaltară cele din centrul orașului, se canalizară mai toate străzile, printr-o rețea de canale care asigură bine scurgerea și întrețin igienă orașului, se realizează și un alt vechi deziderat al botoșănenilor, aducându-se apă de băut pe conducte, dela 30 km depărtare, unde s-au găsit izvoare bune și abundente, se luminează orașul cu electricitate – Botoșaniul fiind printre primele orașe ale țării care introduce sistemul acesta nou de iluminare – se clădiră frumoase edificii publice, un teatru, școli primare și secundare, spitale, cazărmi etc.” (idem, 498).

Acesta este momentul de glorie al orașului, vârsta sa de aur, după care urmează declinul. „De pe la 1916, însă, Botoșanii au început a se ruraliza. Tot timpul războiului – când orașul a trebuit să adăpostească cca 80-100 mii de locuitori – a fost o epocă de inerentă distrugere. Și după aceea însă, urmă o continuă ruinare. Ruinare datorită edililor preocupați de cu totul alte idei decât cele urbanistice, precum și unor împrejurări generale, nefavorabile orașului” (idem, 498).

Interpretarea orașului, cu complicatele sale dimensiuni istorice, spațiale, formale, structurale, este atent desfășurată. „Deosebirile atât de fundamentale între cele trei zone ale orașului de astăzi, nu sunt numai simple aspecte, datorite poate capriciului locuitorilor; înfățișarea lor deosebită se datorește unui cumul de cauze: diferenței de *structură socială* între cele trei zone, diferenței de *funcțiuni economice*, diferențelor de *densitate omenească și diferențelor etnice*” (idem, 499). Categoriile social-economice ale orașului sunt următoarele: boieri, cucoane, fii de boieri, slugi, țigani, tagma bisericească, supuși străini, jidovi și clasul mai de jos. „Clasul mai de jos”, grosul populației, este detaliat astfel: „sunt de exemplu, unele meșteșuguri sau negustorii ocupate exclusiv de români (abagerii, blănarii, boengii, cheত্রarii, dulgherii, olarii, pălărierii, pescarii, talpalarii etc.); altele aparțin mai ales armenilor (bogasierii, cafengii, mindrigii, posesorii adică arendași de moșii etc.); altele în fine, în care evreii pătruseseră în foarte mare număr (ex: argintari, cârciumari, casapi, chitari, croitori, cușmari, liptăncani, sacagii, steclari etc.)” (idem, 500).

Aceste evoluții și structurări din perioada interbelică sunt legate de ceea ce autorul interpretează drept „declinul orașului”. Acesta este descris prin elemente formale, de aspect al orașului și de calitate a ambianței urbane, dar și prin evoluția relațiilor economice și sociale. „Întrucât privește urbanistica actuală a Botoșanilor se remarcă următoarele: [...] *Părțile centrale*, sunt ocupate cu case îngrămădite, lipite prin pereții lor, afară de mici și puține locuri neclădite. Cele mai multe case au două rânduri (adică parter și un etaj), un mic număr doar având trei rânduri sau un singur cat. Străzile în acest cartier sunt toate pavate sau asfaltate. O caracteristică a părții acesteia sunt străzile de „fațadă” cu un aspect destul de acceptabil, între altele „dosnice”, spre care toate casele stau întoarse cu spatele. Nu s-a ajuns la concepția urbanistică a caselor cu două fațade, menținându-se încă strâmte și murdare ogrăzi interne. Din același cartier central, sau ca prelungiri ale lui, fac parte unele porțiuni care au păstrat caracterul tipic de *Ghetto*; case mici,

murdare, de cele mai multe ori numai cu parter, înghesuite, stând adeseori gata să cadă; străzi înguste și întortochiate, pe unde se joacă copii murdari de-avalma cu purceii, unde umblă nestingherite păsările de curte și câinii, scurmând prin gunoae, unde femeele își atârnă rufele la uscat și unde foesc molimele. [...] *Cartierele mijlocii*, formează o arie de lărgime neegală, care înconjoară centrul compact. În această porțiune casele deși mari și adesea luxoase, sunt înconjurate de curți. Nu stau cu fațada până la stradă, ci trasă cu câțiva metri în interiorul curții. Adeseori întovărășite de parcuri particulare sau publice (Grădina Eminescu, grădina Primăriei) sau chiar numai de grădini cu pomi roditori [...] În fine, *zona periferică*, sau *măhălăile* [...] e formată din case mici, cu aspect adesea țărănesc, înconjurate de grădini în care se cultivă plante alimentare, unele păstrând dimensiuni și aspecte de veritabile ogoare, cu porumb, cartofi sau zarzavaturi, pe unele locuri se adaugă grădinile cu arbori fructiferi și «ogrăzile» în care se cresc păsări de curte. De asemenea se pot observa pe alocuri și grajduri de vite. Cu un cuvânt, un cartier de veritabile gospodării țărănești. Străzile, deși mai toate luminate cu electricitate, chiar dacă sunt aliniate, nu sunt pavate și nici șoseluite, după cum mai pretutindeni lipsesc trotuarele de pe margine. E un aspect întru totul rural” (idem, 498-499, s.a.).

Elementele de „declin urban” sunt explicate în continuare astfel: „astăzi, din numărul total al locuitorilor orașului Botoșani, cca 25-27% sunt comercianți, 20% meseriași, 10% lucrători în fabrici și cca 23% agricultori [...]. Se observă așa dar că ocupațiile pur urbane – adică comercianți, meseriași și lucrători industriali, – formează la un loc abia 55-57%; cu alte cuvinte puțin mai mult de jumătate din populație. Proporția agricultorilor (23%) e prea mare pentru o așezare urbană, ceea ce explică în parte înfățișarea și funcțiunile economice rurale, pe care le păstrează Botoșaniul” (ibidem).

Alte contexte și elemente ale decăderii sunt deduse din comparații cu alte orașe și referiri la activitățile economice: „Către sfârșitul veacului trecut, Botoșaniul ajunsese cel mai important oraș al țării după București, Iași și Galați, nu-

mărând peste 40 mii locuitori. Era considerat între cele mai industriale orașe ale țării, precum și unul dintre marile antrepozite. Începând de la 1890 însă, o adevărată amorțeală cuprinde Botoșaniul. Rând pe rând, de atunci încolo, au dispărut fabrici, case comerciale însemnate, iar numărul locuitorilor a început să descrească. Întrucât privește comerțul, acesta a dat înapoi. Nu mai e o plată internațională, cum era mai demult pentru unele produse [...]. Firme mari cu reputație mondială s-au desfăcut. Nu se mai fac tranzacțiuni de mii de vagoane de cereale, nu se mai aduc vagoane de coloniale și manufacturare, nu se mai trimit cărduri de vite [...]. Întreg comerțul a amorțit. Prăvăliile seamănă tot mai mult a dughene în fața cărora somnolent negustorul așteaptă clienții sau îi trage de pe uliță, ca în măruntele târguri orientale. În privința industriei, cele mai însemnate întreprinderi s-au ruinat. O moară cu renume european, întreaga industrie metalurgică, cea de stearină și lumânări, industria conservelor de carne și pește, industria jucăriilor, a butoaelor, a umbrelor, a împletiturilor de pae și răchită, a oțetului etc., au dispărut cu totul sau aproape cu totul. Altele noi nu s-au mai creat. Astăzi Botoșaniul nu mai e un oraș industrial. În multe locuri se văd doar zidurile și coșurile dărăpănate ale vechilor fabrici sau ateliere. Și aspectul arată decăderea. Străzile stricate, case odinioară frumoase astăzi pustii, faptul că aproape nu se mai clădește, circulația foarte redusă, arată cum Botoșaniul evoluiază cu pași repezi spre o existență rurală” (idem, 514).

Declinul este vizibil și la nivelul evoluției populației. Dacă majoritatea orașelor României au cunoscut o evoluție demografică pozitivă, Botoșaniul s-a confruntat cu „descreșterea numerică a populației [...] a dat înapoi, de la 40 de mii, cât avea în 1880, până la 32.000 cât are astăzi” (idem, 515).

Care să fie cauza acestei decăderi, se întreabă autorul. „Una dintre cele mai însemnate pricini de decădere constă în schimbarea traseului arterelor de circulație economică, odată cu construirea căilor ferate. Atâta vreme cât șoselele [...] erau singurele căi de comunicație și transport, Botoșaniul se afla situat în centrul unui adevă-

rat păienjăniș de artere de circulație” (ibidem). Această rețea de drumuri și centralitate a localității au fost făcute secundare de construirea liniei ferate. „Din acest punct de vedere, apariția căilor ferate a fost fatală pentru Botoșani [...]. Orașul Botoșani, care era și servia drept antrepozit al comerțului Moldovei cu țările Occidentului – aici erau depozitate însemnate de manufactură, cizmărie, tutunuri, brânzeturi, lână, conserve de carne, cereale etc. – [...] a ajuns oraș de mâna a treia, de nu va ajunge și mai rău” (idem, 516).

O a doua cauză a decăderii orașului stă, potrivit, autorului, în fărmițarea marii proprietăți boierești: „de asemenea nu trebuie să uităm că marii proprietari agricoli din județele înconjurătoare își aveau reședința în Botoșani. Pulverizarea marilor latifundii și economia țărănească care i-a luat locul, cu risipirea produselor pe piețele mărunte lăturalnice, a făcut ca produsele naturale ale ținutului să se dirijeze altfel” (idem, 517).

În fine, „a treia cauză a decăderii orașului se datorește distrugerii comerțului de vite, care forma bogăția de căpetenie a ținutului. Acest comerț capătă o puternică lovitură dela convențiile comerciale nechibzuite poate, oricum nenorocite, încheiate de statul român cu străinătatea, care distrug în bună parte acest comerț” (ibidem).

La finalul articolului autorul invocă câteva soluții propuse pentru „îndepărtarea acestei stări de lucruri”, printre care modificarea (prelungirea) traseului căii ferate sau captarea apei Siretului, care să producă energie hidroelectrică și să contribuie la redevoltarea industrială, „dovedindu-se printr-aceasta încă odată că așezările urbane sunt punctele de concentrare a eforturilor omenești de emancipare de sub dominația mediului” (ibidem).

Concluzii: teme, crize și reprezentări ale orașului interbelic

Am avut în vedere acoperirea unor teme recurente (și, probabil, reprezentative) ale orașului interbelic, așa cum apar acestea în paginile revistelor sociologice din epocă, cu accent pe ar-

ticolele din *Sociologie Românească*. În colecția revistei mai există câteva articole care pot fi invocate sau „trase la temă”, însă ceea ce s-a spus important despre oraș este sintetizat și detaliat în cele de mai sus. Reprodusele de pasaje, unele lungi, au sugerat, metodologic și stilistic, un demers etnografic în cultura epocii. Mai există material neexplorat, îndeosebi în celelalte publicații, menționate în treacăt (*Arhiva pentru Știința și Reforma Socială, Societatea de Măine, Revista Institutului Social Banat-Crișana*, în *Enciclopedia României*), precum și în alte câteva reviste (și puține cărți). Totodată, există câteva proiecte nefinalizate, precum proiectata monografie a unui cartier mărginaș din București (Stahl, 1981, 188) sau planul de sociologie industrială alcătuit de Ion Setlacec în 1926 (*ibidem*), dar și activitatea desfășurată de Școala de Asistență Socială, înființată în 1930 de Veturia Manuilă, care „a lucrat exclusiv în urban” (idem, 187).

Am încercat prin această revizitare a orașului interbelic, „prin ochii sociologilor gustieni”, să înțelegem (i) ce s-a vrut prin „studierea orașelor” în cadrul proiectului gustian și (ii) cum „arătau” orașele interbelice, din perspectiva unor autori, prezumtiv, printre cei mai îndreptățiți să dea seamă de realitățile urbane (fie și amintind faptul că în perioada în care, în România, se scriau aceste articole, la nivel internațional se fundamenta disciplina sociologiei urbane). Prin acest demers, în același timp, am reconstituit câteva aspecte sociale ale orașului românesc, așa cum au fost acestea cercetate și formulate ca teme și probleme.

În prelegerea susținută cu ocazia împlinirii a 10 ani de activitate a Institutului Social Român se reamintea că: „Institutul Social Român a luat hotărârea să înceapă o campanie activă și intensă pentru cunoașterea satelor și orașelor din România pe cale monografică” (Buzdugan, 1929, s.a.). Această idee, formulată la începutul perioadei interbelice a fost reluată de Dimitrie Gusti în primele numere ale revistei *Sociologie Românească*, pe care o vedea nu doar drept continuatoarea *Arhivei pentru Știința și Reforma Socială*, ci și cadrul în care profesionalizarea sociologiei în România avea să-și atingă apogeul. Aspectele de

evoluție intelectuală, tipice școlilor de anvergură (Școala sociologică a cuprins sute de autori, Gusti, 1944), au presupus abandonarea proiectului monografic, nu și pe cel al redactării de capitole privitoare la cadre, unități, manifestări etc. ale realității sociale (în „spiritul monografiilor”, respectiv în ideea combinării acestor materiale disparate într-o monografie viitoare). Totodată, sub influența diverșilor teoreticieni și colaboratori apropiați (notabil, Anton Golopenția), modelul monografic s-a orientat spre „monografii sumare” sau „tematice”, în care tratarea unei teme devenea mai importantă decât urmărirea unei încadrări exhaustive.

Din acest punct de vedere, deși inegale ca întindere, metodologie, problematizare și rele-

vanță, articolele studiate pun în relief, probabil, ceva mult mai important: existența unui set tematic, care se poate subsuma unui crez anunțat (și reiterat) în articolele-program ale Școlii, acela al necesității și importanței studierii orașului, ca parte a cunoașterii realității sociale a țării.

Autorii analizează aceste teme ca teme centrale ale articolelor lor; ele nu constituie neapărat o grilă de înțelegere a orașului pe care acești autori ar crea-o sau impune-o astfel (cee ce face să pară că lipsesc unele subiecte, precum cele despre muncitorii industriali, despre meseriile liberale, despre funcționari publici etc.), cât oferă o imagine comprehensibilă a unui topos tematic, altminteri plin de reprezentări deformate sau idealizate, în cultura română.

Table 1: *Teme urbane și autorii care studiază aceste teme în publicații din perioada interbelică*

Teme	Articole
Migrație rural-urban	Berca, 1937; Livezeanu, 1937; Oprescu-Spineni, 1937; Measnicov, 1942
Servicii urbane, muncitori urbani	Ghiulea, 1919; A. Gusti, 1919; Strat, 1936; Popescu, 1938, 1939; Dogaru, 1938, 1939
Sănătate, locuire și sărăcie în oraș	Cressin, 1937; Dogaru, 1938; Manuilă, 1939
Orașul neromânesc, etnicitate urbană	Mateiu, 1919; Bogdan-Duică, 1924; Tufescu, 1938; Ilea, 1939
Orașul în dezvoltare vs. orașul în declin	Pop, 1937; Tufescu, 1938; Ilea, 1939; Golopenția și Georgescu, 1948
Geografie urbană, spații urbane, urbanism	Sfințescu, 1919; Tufescu, 1938
Demografie urbană	Bogdan-Duică, 1924; Tufescu, 1938; Measnicov, 1942; Golopenția și Georgescu, 1948
Teme generale despre oraș (istoria orașului, evoluția și diferențierea orașului, teoria orașului)	Tufescu, 1938; Golopenția, 1938; Iorga, 1943; Țopa, 1943; Golopenția și Georgescu, 1948

Există câteva *contexte* pe care acești autori care scriu despre oraș, în perioada interbelică, le presupun și, uneori, le invocă direct.

Vorbim, în primul rând, despre o perioadă care survine Unirii de la 1 Decembrie 1918, după care nu doar geografia țării se schimbă, ci și as-

pectele administrative, culturale și demografice. Acestea generează o serie de transformări care apar cu evidență la nivelul realității și politicilor urbane. Poate fi depistat, astfel, din partea acestor autori români un „ton naționalist”, de fundal, explicabil (și probabil de evitat a fi interpretat

din perspectiva noastră ulterioară, mai ales prin comparație cu alte discursuri, mai virulent xenofobe și antisemite din aceeași perioadă).

Acesta ar fi contextul național(ist) sau contextul (i) *crizei naționale*, în care putem plasa nu doar descrierile „orașelor neromânești” (Bogdan-Duică), ci și o serie de aspecte de (re)structurare socio-economică și „renaștere” culturală care sunt resimțite ca urgente (Ilea).

Există și alte crize, care constituie la rândul-le contextul acestor prezentări ale orașelor românești din perioada interbelică: contextul crizei economice, al crizei clasei de mijloc, al crizei familiei sau al crizei urbane în sine.

(ii) *Criza economică* este invocată pentru interpretarea persistenței unor probleme sociale grave în orașe, dar și pentru explicarea declinului urban. În prima accepțiune, criza este asociată cu lipsurile materiale (Manuilă) și șomajul (Trancu-Iași și Constantinescu), în cea de-a doua accepțiune, cu strategii economice de criză care afectează activitatea la nivelul unui întreg oraș (Tufescu).

O criză aparține o constituie, apoi, ceea ce s-ar numi (iii) *criza clasei de mijloc*, sugerată în multe articole, deși văzută a fi remediată în moduri diferite: prin formarea în timp, dintre migrații rurale, a unei clase de muncitori înstăriți, care să se stabilească la oraș (Dogaru), prin formarea unei clase educate, de intelectuali români, în noile orașe românești (Ilea) sau prin recunoașterea rolului pe care minoritățile etnice le pot avea în consolidarea acestei clase de mijloc (Pop).

(iv) *Criza familiei* este evidențiată nu doar în expunerea explicită a Veturiei Manuilă, ci sugerată și în alte articole, îndeosebi cele despre migrația sezonieră (unde aflăm despre opinii divergente asupra migrației la oraș în interiorul unei aceleiași familii, respectiv despre relații tensionate între membrii familiei datorate situației sociale a migrației și a aspectelor „morale” a influenței orașului asupra migranților) (Berca, Oprescu-Spineni, Popescu). Astfel, această criză, ar trebui probabil articulată împreună cu o *criză a sănătății și moralei publice*.

În fine, un context aparte în care ne este prezentat orașul poate fi aproximat împreună

cu relevarea unei (v) *crize urbane*, generate de procese complexe care conduc la dispariția unor centralități regionale, a unor meserii urbane, activități economice urbane sau caracteristici formale urbane ale localităților (Tufescu).

Aceste contexte trebuie văzute împreună cu modalitatea prin care informațiile (sau cunoașterea) produse de aceste articole avea să fie integrată proiectului „științei națiunii”. În acest sens, alături de observarea unor *probleme*, autorii studiați invocă (sau sugerează) adesea *politicile* chemate a le remedia: programe de intervenție socială, politici publice sau politici naționale.

Cu această ultimă remarcă ajungem la o problemă de *reprezentare*. În articolul Veturiei Manuilă nu este prezentat doar „pauperismul și criza familială”, ci este, indirect, descris și un „cartier mărghinaș” al Bucureștilor, Cartierul Tei. Despre cartiere nu avem prea multe reprezentări, atâta timp cât reprezentările, inclusiv la nivel vizual, din perioada interbelică conțin preponderent informații despre zona centrală, unde locuiește și se desfășoară public „lumea bună”. Din acest punct de vedere „revizitarea orașului interbelic” prin ochii sociologilor gustieni are și o valoare critică actuală (dincolo de crizele, comparabile, cu cele ale orașului românesc de azi).

Asemănător, lipsește adesea în descrierile socio-culturale actuale ale perioadei interbelice utilizarea atentă a accepțiunilor unor termeni, altfel curenți în limbajul analitic, care ar putea căpăta o mai mare bogăție din analiza unor articole precum cele discutate aici. Aceste terminologii țin atât de realitatea „orașului interbelic”, cât și de reprezentarea sa, de data aceasta, nu în scrierile epocii, ci în descrierile pe care le producem noi astăzi. Există o relație directă între urmărirea sensurilor termenilor în contextul în care aceștia au fost folosiți și înțelegerea realității sociale a acelei epoci. Astfel, orașul interbelic apare mai complex prin grila de lectură a acestor autori, nu numai pentru că aflăm informații despre zone, activități sau actori urbani mai puțin prezenți în discursurile culturale (cartiere mărghinașe, servicii de salubritate, muncitori sezonieri etc.), ci și pentru că semni-

ficația unor termeni conceptuali sau descriptivi pot deschide noi interpretări și pot ilustra mai bogat realitățile pe care le prezintă. Astfel, la un prim nivel, orașul interbelic poate apărea ca un oraș al disperării, un oraș dur și adesea ostil, diferit de imaginile unui „loc minunat” în care „ne-am dori să fi trăit”, derivate din reprezentări culturale pozitive. La un al doilea nivel al lecturii, același oraș apare drept locul fecund al unor transformări sociale foarte interesante și relevante pentru înțelegerea unor evoluții socio-economice și politico-culturale ulterioare.

În acest sens, studiul de față poate invita și la analiza unor aspecte de limbaj. Este util să vedem ce anume înțelegeau și, mai ales, în ce

registru percepeau autorii analizați termeni precum *mahala*, *târg*, *hamal*, *jidov* etc. Și aceasta nu atât pentru a critica termeni care nu erau folosiți „corect” teoretic sau politic, dintr-o perspectivă ulterioară, cât de a vedea modul în care poziția sau statutul unei categorii/persoane este descrisă prin intermediul unei categorii/instituții urbane. Ca exemplu, putem înțelege din parcurgerea acestor articole faptul că, în perioada interbelică, este posibil ca expresia „a locui în mahalaua X” să aibă conotații mai puțin depreciative decât o percepem noi astăzi etc. Toate aceste remarci concluzive pot constitui sugestii pentru continuarea acestei cercetări.

Bibliografie

- Berca, I. (1937) Mișcarea spre orașe a locuitorilor din Arcani-Gorj. *Sociologie Românească*, II, 9-10, 465-471.
- Bogdan-Duică, G. (1924) Orașele Ardealului. *Societatea de Măine*, I, 4, 87-88.
- Buzdugan, G. (1929) *Institutul Social Român după zece ani de lucru, 1918-1928*. București: Atelierele Grafice „Cultura Națională”.
- Cressin, A. (1937) Starea fizică și alimentația școlărilor din România. *Sociologie Românească*, II, 5-6, 211-215.
- Dogaru, D. (1938) Preocuparea de soarta muncitorilor. *Sociologie Românească*, III, 7-9, 392-395.
- Dogaru, D. (1939) Tot despre preocupările privitoare la muncitori. *Sociologie Românească*, IV, 1-3, 112-114.
- Ghiulea, N. (1919) Organizația cooperăției orășenești în România. *Arhiva pentru Știință și Reformă Socială*, I, 2-3, 474-506.
- Golopenția, S. (2012) A fost „Sociologie Românească” o revistă publicată în devălmășie? *Revista Transilvania*, 11-12, 26-36.
- Golopenția, A. și Georgescu, D. C. (1948) *Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie, 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului*. București: Institutul Central de Statistică.
- Golopenția, A. (1938) București – o înfățișare socială. *Enciclopedia României*, III, 554-559.
- Gusti, A. (1919) Reforme muncitorești. *Arhiva pentru Știință și Reformă Socială*, I, 2-3, 449-464.
- Gusti, D. (1936a) Sociologie românească. *Sociologie Românească*, I, 1, 3-9.
- Gusti, D. (1936b) Cunoaștere sociologică și acțiune culturală. *Sociologie Românească*, I, 4, 1-6.
- Gusti, D. (1937) Știința națiunii. *Sociologie Românească*, II, 2-3, 49-59.
- Gusti, D. (1944) *Institutul de Științe Sociale al României. 25 de ani de publicații 1919-1944*. Institutul de Științe Sociale al României.
- Ilea, V. (1939) Orașul Sighet. *Sociologie Românească*, IV, 1-3, 48-59.
- Iorga, N. (1943) Sat și oraș. *Sociologie Românească*, V, 1-6, 13-22.
- Livezeanu, M. (1937) „Oltenii” dela Bălcești-Vâlcea. *Sociologie românească*, II, 5-6, 251-255.
- Manuilă, V. (1939) Pauperismul și criza familială într-un cartier mărginaș al Bucureștilor (Tei). *Sociologie Românească*, IV, 4-6, 170-178.
- Mateiu, I. (1919) Cultura românească și minoritățile naționale din Transilvania. *Arhiva pentru Știință și Reformă Socială*, I, 2-3, 312-331.
- Measnicov, I. (1942) Migrațiunile interioare în România. *Sociologie Românească*, IV, 7-12, 394-411.
- Opreșcu-Spineni, V. (1937) Emigrarea la oraș a locuitorilor din Spineni-Olt. *Sociologie Românească*, II, 4, 183-184.
- Pop, M. (1937) Semnele formării unei noi burgezii bucureștene. *Sociologie românească*, II, 1, 27-28.
- Popescu, Ș. (1938) Zidarii teleormăneni la București. *Sociologie Românească*, III, 10-12, 528-531.

Popescu, Ș. (1939) Măturătorii capitalei. *Sociologie Românească*, IV, 1-3, 85-89.

Sfințescu, C. I. (1919) Cum să privim chestiunea sistematizării Bucureștiului. *Arhiva pentru Știință și Reformă Socială*, I, 4, 678-707.

Stahl, H. H. (1981) *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*. București: Minerva.

Strat, G. (1936) Organizația socială a muncitori-

lor. *Enciclopedia României*, I, 586-592.

Trancu-Iași, G. și Constantinescu, D. (1936) Legislația muncii în România. *Enciclopedia României*, I, 593-604.

Tufescu, V. (1938) Un oraș în declin: Botoșani. *Sociologie Românească*, III, 10-12, 468-518.

Țopa, L. (1943) Câteva ipoteze despre geneza orașelor. *Sociologie Românească*, V, 1-6, 6-13.